

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ (УЧНІВ 3-4-х КЛАСІВ) У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкрито сутність понять «моральна свідомість», «моральна самосвідомість» особистості. Проаналізовано наукові джерела з проблеми дослідження. Обґрунтовано теоретичні основи виховання моральної самосвідомості учнів 3-4-х класів з урахуванням їхніх вікових особливостей. Запропоновано визначення категорії «моральна самосвідомість особистості». Визначено її основні функції. Охарактеризовані структурні компоненти моральної самосвідомості – особистісні цінності (свобода, гідність, совість, самодостатність).

Ключові слова: моральна свідомість, моральна самосвідомість, молодші школярі, вікові особливості учнів 3-4-х класів, функції та особистісні цінності моральної самосвідомості.

Сьогодні визначальними для людства та кожної особистості мають стати цінності морально-духовні, від яких залежить виживання земної цивілізації. Надзвичайно важливим стає морально-духовний вимір людини, її життєдіяльності. Зокрема, це стосується вирішення проблем моралі, оскільки ми часто є свідками прояву індивідуальності в суспільстві. На жаль, негативним фактором на шляху розв'язання цього складного завдання виступають засоби масової інформації, несприятливі і деформовані економічні та соціально-політичні обставини сучасного життя, що призводять до примітивізації моральної свідомості та самосвідомості молоді, і, врешті-решт, до деформації її морально-ціннісної сфери. Саме тому ця проблема має важливе соціально-педагогічне значення, привертає увагу і викликає занепокоєння наукової та педагогічної громадськості.

Метою статті є теоретичне обґрунтування основ виховання моральної самосвідомості молодших школярів (учнів 3-4-х класів) у позакласній діяльності.

Моральна сфера – складний конструкт людської психіки і поведінки, в основі якого лежить унікальне утворення – моральна свідомість. У філософії й етиці вчені неодноразово зверталися до аналізу природи, сутнісних характеристик, механізмів формування моральної свідомості та самосвідомості. У працях Б. Братуся, А. Гусейнова, О. Дробницького, А. Титаренко та інших широко висвітлювались питання при-

роди моралі, сутності суспільних вимог, еволюції моральних категорій. Моральність розглядається у філософії багатьма авторами співвідносно до духовності (М. Бердяєв, В. Біблер, Ф. Гегель, Л. Фейєрбах, А. Швейцер). Складниками моральної культури, на думку дослідників, є моральна свідомість і самосвідомість, які ґрунтуються на загальнолюдських нормах і цінностях, ідеалах і моральних принципах.

Гносеологічний аналіз психологічну природу морального розвитку інтерпретує по-різному: як набуття власної системи цінностей (А. Бандура, Б. Братусь, Т. Титаренко); як засвоєння особистісних цінностей (І. Бех); як становлення мотиваційної готовності (Л. Божович, М. Боришевський); як здатність до саморегуляції (М. Савчин, С. Якобсон); як генезу емоційно-ціннісних переживань (Г. Крайг); як цілісність, єдність моральних стосунків (С. Анісімов, О. Дробницький). Моральна свідомість як елемент свідомості духовної культури спирається на загальнолюдські норми і цінності, ідеали і моральні принципи, які, своєю чергою, впливають на моральність особистості (Е. Еріксон, Г. Липкіна, Л. Орбан-Лембрик).

Розвиток свідомості й самосвідомості нерозривно пов'язаний із розвитком особистості та зумовлений основними значущими подіями її життєвого шляху. «Неминучою умовою становлення людини як соціальної істоти, зазначає Г.С. Костюк, — є розвиток моральної свідомості та самосвідомості» [3, с. 192.] Ці категорії є центральними структурами індивідуальної свідомості, вони визначають гуманістичне спрямування поведінки людини в соціальному середовищі, її ставлення до суспільної моралі, формування моральної поведінки. Якщо свідомість є суб'єктивною орієнтацією людини в середовищі, то необхідною умовою сприйняття людиною самої себе є самосвідомість, орієнтована на осмислення людиною своїх дій, поведінки, інтересів, місця та ролі в суспільстві (О. Спіркін) [6].

Відображувальна дійсність, невід'ємною частиною якої є сама особистість, спрямована не лише на усвідомлення предметного світу, але й самої себе. Це — основа процесу становлення моральної особистості, яка охоплює формування моральної самосвідомості, що розвивається спочатку як самопізнання (шляхом зіставлення себе з іншими людьми завдяки самосприйманню та самоспостереженню), а потім — як усвідомлення себе унікальною істотою завдяки самоаналізу й самоусвідомленню.

Для формування моральної свідомості й самосвідомості особистості у загальновіковому плані (М. Боришевський, І. Кон, А. Титаренко, С. Максименко, Л. Сапожнікова та інші) важливе значення має вміння виділяти, розуміти та оцінювати вчинки людей і їхні мотиви.

Д. Ельконін, В. Давидов, В. Рубцова, Г. Цукерман обґрунтовують думку про те, що молодший шкільний вік є чутливим періодом для розвитку такого особистісного новоутворення, як моральна свідомість і самосвідомість. Розвиток цих феноменів, які розглядаються в контексті загального розвитку особистості в молодшому шкільному віці (Л. Божович, Г. Бреслав, З. Карпенко, Л. Колберг, М. Савчин), постає провідним чинником, від якого залежить подальше становлення моральної особистості.

Структура моральної самосвідомості розглядається дослідниками моралі (Б. Братусь, І. Бех, Л. Коч, Р. Мей, Ф. Райс, М. Савчин та інші) як єдність когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової складових.

Аналіз відповідної наукової літератури свідчить про розбіжність поглядів учених на проблему розвитку моральної самосвідомості у молодшому шкільному віці. Їхні наукові розвідки стосувалися лише окремих аспектів розвивальної стратегії у сфері складових феномену. Ураховуючи вікові особливості молодших школярів, розвиток особистісних новоутворень у дітей, на думку І. Беха, залишаються недостатньо розкритими такі механізми моральної самосвідомості, як рефлексія, вольова регуляція та саморегуляція поведінки дитини [2].

Моральна самосвідомість є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливим складником суспільного й індивідуального буття людини. Моральна самосвідомість — це така специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також людина — її носій. Як справедливо зазначає В. Малахов, «...моральне усвідомлення себе не дозволяє людині забувати про свої невід’ємні свободи й права, миритися з приниженням людської честі й гідності». Основними функціями моральної самосвідомості, на думку вченого, є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб’єктивності [5, с. 182].

Для нашого дослідження значний інтерес становлять сучасні дисертаційні роботи (Р. Павелків, С. Білозерська, В. Плахтій, О. Безверхий, О. Гончарук), присвячені розкриттю

різних аспектів проблеми виховання моральної свідомості та самосвідомості молодших школярів: виявлення особливостей розвитку моральної свідомості та самосвідомості дітей цієї вікової групи, формування у них самосвідомості у процесі навчання інтегрованих предметів, виховання основ моральної свідомості в учнів засобами дитячої літератури, розвиток у них моральної саморегуляції тощо.

Як зазначає у своєму дослідженні С. Білозерська, ці феномени слід вивчати, зважаючи на концепцію розвитку моральної свідомості й самосвідомості, які є одним із механізмів становлення моральної особистості. Теоретичний аналіз, проведений автором, дав змогу виявити психологічні передумови розвитку означеного особистісного новоутворення на етапі молодшого шкільного віку: адекватне сприйняття моральних норм, цінностей, понять; здатність до довільного прийняття рішень; критичне ставлення до себе та оточуючих; дотримання й виконання обов'язків та правил [3, с. 6].

Аналіз наукових досліджень також засвідчив, що до структур моральної свідомості (О. Дробницький, М. Савчин, О. Титаренко) можна віднести: інтелектуальні компоненти, емоційно-оцінні механізми, духовно-моральні орієнтації та моральні дії. Моральну свідомість особистості слід розглядати в єдності її змісту і функцій. У змістовому плані вона охоплює моральні уявлення і поняття про добро і зло, благо і не благо, справедливість і несправедливість, моральні цінності, норми, ідеали і принципи, що усвідомлюються у нерозривній єдності з буттям конкретної людини та власним «Я».

Опрацювання наукової літератури уможливило таке визначення основної категорії нашого дослідження (за К. Чорною): «Моральна самосвідомість особистості – це усвідомлення себе, своїх моральних цінностей, якостей, потенційних можливостей, поведінки, дії, вчинків, їх мотивів і наслідків, ставлення до навколишньої дійсності й інших людей, своєї діяльності та її значення для себе і суспільства».

Спираючись на проаналізовану структуру моральної свідомості, урахувуючи особливості дефініції «моральна самосвідомість», її функціями визначено такі: перша функція стосується становлення морального «Я» особистості. Самосвідомість характеризується також своїм продуктом – уявленням про себе «Я-образом» або «Я-концепцією» (Р. Бернс, І. Бех, О. Гуменюк). Ми погоджуємось із висновком І. Беха, що до складу цієї функції входять самоприйняття, яке передбачає

визнання права на існування всіх аспектів особистості загалом, самопізнання (уявлення особистості про себе, свої здібності, якості), самохвалення (визнання особистістю своїх здобутків, якостей, цінностей).

Центральним компонентом «Я-концепції» особистості, який може виступати також механізмом моральної самосвідомості, виступає самооцінка, яка охоплює оцінку людиною себе, своїх можливостей і якостей та місця серед інших людей. Вона виконує регулятивну і захисну функції, впливає на взаємовідносини з іншими людьми, поведінку, розвиток особистості. Від неї залежить самокритичність і вимогливість до себе. Самооцінка є основою ставлення людини до своїх успіхів і невдач — рівня домагань.

Друга функція — моральна оцінка іншого (молодшого, ровесника, старшого, члена групи, класу та інших).

Третя функція — моральна рефлексія — це процес дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого є взаємовідтворення особливостей особистості в іншому індивіді; це розумове усвідомлення людиною того, як її сприймають партнери по спілкуванню. Рефлексія — це інтегрована особистісна здатність робити предметом аналізу зовнішні і внутрішні чинники, на підставі чого особистість приймає рішення і визначає свою поведінку, ставлення до себе і соціуму. Внутрішніми чинниками рефлексії виступають власні думки, особистісні якості, емоційні стани, актуальні і потенційні можливості (сутнісні сили), ставлення, вчинки. Зовнішніми чинниками є: очікування значущих дорослих і однолітків, звичні оцінки та ставлення інших.

Четверта функція — моральний самоконтроль і корегування поведінки. Їхньою метою є попередження і виправлення людиною допущених помилкових дій і вчинків. Щодо формування самоконтролю у дітей, важливим є виховання адекватної самооцінки, що дасть змогу правильно усвідомлювати власні сили, критично прогнозувати результати майбутньої діяльності.

П'ята функція — моральне самовдосконалення. За І. Кантом, «це шлях людини до себе кращого». Ця функція передбачає опанування особистістю нових цінностей, моральних якостей, розвиток здатності до вільного і відповідального вибору, досягнення свободи, поширення власного морального досвіду, ціннісного ставлення до себе та інших. Метою морального самовдосконалення особистості є вироблення цінностей

моральної самосвідомості, які з часом емоційно пережиті нею, мають перейти у моральні якості особистості.

Виховання моральної самосвідомості особистості передбачає наявність ціннісного компонента, який містить такі особистісні цінності: свобода, гідність, совість, які разом дають можливість виявити ціннісне ставлення до свого «Я», а також самодостатність, яка є виявом ставлення до себе та інших людей.

Категорія свободи охоплює, за В. Малаховим, свободу дії — право робити те, що хочеш; свободу творчості — право людського суб'єкта втілювати свої мрії і задуми, створювати щось нове, підвладне лише власним законам, ураховуючи, що творчість має на меті внутрішню досконалість свого предмета, а не задоволення нагальних життєвих потреб. Свобода самореалізації передбачає можливість бути собою, реалізувати своє життєве призначення, що становить основу невід'ємних прав людської особистості. Свободі дії (творчості, самореалізації) має передувати свобода вибору особистістю своїх намірів, цінностей, варіантів поведінки [5, с. 220]. Свобода — фундаментальна здатність людини знаходить свій вияв у тому, що здебільшого не помічають, обираючи чи утверджуючи щось власним рішенням. Саме тому обирають, разом із тим обираючи себе. Основний зміст будь-якого людського вибору — передусім у діянні, яке постає на його основі, інакше кажучи — у вчинку (за В. Малаховим).

Моральна свобода — категорія етики, яка охоплює проблеми, можливості і здатності людини бути самостійною, самодіальною і творчою особистістю, виражати в моральній діяльності свою справжню людську сутність. Передумовою моральності людини є свобода волі: лише завдяки свободі людина може бути моральною, відповідальною за свої вчинки. Це здатність людини, за І. Бехом, діяти відповідно до прийнятих рішень, самостійно робити вибір [2, с. 249].

Гідність — моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності і моральної рівності серед людей; ставлення до людини, в якому визнається її безумовна цінність.

У своєму дослідженні ми спираємось на визначення І.Д. Беґа, що гідність є усвідомленням і переживанням особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення. Ця цінність є свідченням самодостатності особистості, яка покладається

лише на себе, свій внутрішній покликання, а не на інших, не на те, що вони думають про неї, чого від неї очікують, чим захоплюються в ній чи що в ній зневажають, за що винагороджують чи карають. Гідність — цінність, яка репрезентує духовне ставлення особистості до самої себе, внутрішнім підґрунтям якої виступає безкорисне служіння людини іншим людям. Ця сформована цінність є результатом засвоєння трьох компонентів (самопізнання, самосхвалення і самооцінка) і спонукає особистість до того, щоб вона пізнала себе (у новій якості), схвалила за це духовне надбання та оцінила.

Необхідною умовою формування почуття совісті є не просто моральна вихованість особистості (О. Ковальов, К. Платонов та інші), а володіння нею системою духовних цінностей, які виникають на основі єдності механізмів свідомості та самосвідомості. Совість — це один із проявів моральної самосвідомості. Це здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, бути вимогливою до себе, вимагаючи від себе виконання своїх обов'язків, обіцянок, і оцінювати свої вчинки. На думку І.Д. Бега, совість — актуалізована суперечлива єдність самоповаги і Его-наміру особистості, що запобігає порушенню нею духовно-моральних приписів. Совість виступає моральним самоконтролем особистості. Існує тісний взаємозв'язок між категоріями свободи, гідності і совісті [2, с. 38-39].

Самодостатність розглядається як цінність, завдяки якій особистість у власному житті покладається на саму себе, свої потенційні можливості, які вона постійно нарощує. Самодостатньою є лише особистість, яка здатна на вибір моральної дії, з повагою ставиться до самої себе, інших, уміє стримувати себе, керуючись власним сумлінням.

Виховати моральну самосвідомість особистості неможливо без урахування вікових особливостей дітей, у контексті нашого дослідження — молодшого шкільного віку (1-4-і класи), який може умовно бути поділений на два мікрорічкові періоди (за О. Савченко). Зокрема, другого такого періоду — 3-4-і класи. Надзвичайно важливим є сформованість у кожного учня усіх морально-етичних новоутворень, характерних для цього віку, що значно полегшить процес адаптації дітей до наступної ланки освіти.

До значущих новоутворень дітей цієї вікової групи належить рефлексія, за І. Бехом (1, с. 93), в якій можна виокремити три рефлексивних процеси: 1) мислення, діяльність,

спрямовані на розв'язання завдань, коли неможливо обійтися без рефлексії для усвідомлення підґрунтя власних дій; 2) комунікація і кооперація, які забезпечують координацію дій і взаєморозуміння партнерів по спілкуванню; 3) самосвідомість, яка потребує рефлексії в самовизначенні внутрішніх орієнтирів і способів розмежування «Я» і «не Я». Лише в цій сфері молодший школяр стає здатним до самозміни (порівнюючи себе, фіксує власні зміни), він навчає і виховує самого себе (за допомогою дорослого й інших дітей).

У своєму дослідженні ми виходили з того, що моральна самосвідомість молодших школярів має формуватися через поступове занурення дітей у світ етичних категорій, у тому числі моральної самосвідомості; постійне ініціювання усвідомлення дитиною зв'язку свого особистісного «Я» з навколишньою дійсністю, іншими людьми; виховання ціннісного ставлення дитини до себе та інших; розвиток здатностей до здійснення гідних вчинків.

Подальшого дослідження потребує розроблення критеріїв, показників та рівнів вихованості моральної самосвідомості учнів 3-4-х класів, а також діагностичних методик для проведення констатувального етапу експерименту з проблеми дослідження.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: наук. видання / І. Д. Бех. — К.: Либідь. — 272 с.
2. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. / І. Д. Бех. — К.: Академвидав, 2012. — 256 с.
3. Білозерська С.І. Психологічні умови розвитку моральної свідомості молодшого школяра: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С.І. Білозерська. — Івано-Франківськ, 2004. — 20 с.
4. Костюк Г.С. Розвиток і виховання / Григорій Силович Костюк // Навч.-вих. процес і психічний розвиток особистості / під ред. Л.М. Проколієнко. — К.: Рад. школа, 1989. — С. 79-198.
5. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: навч. посіб. / Віктор Аронович Малахов. — К.: Либідь, 1996. — 304 с.
6. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание: монография / Александр Георгиевич Спиркин. — М.: Политиздат, 1972. — 303 с.

Раскрыто содержание понятий «нравственное сознание», «нравственное самосознание» личности. Представлен анализ научных источников по проблеме исследования. Обоснованы теоретические положения о воспитании нравственного самосознания учащихся 3-4-х классов с учетом их возрастных особенностей. Предложено определение категории «нравственное самосознание личности». Выделены его основные функ-

ции. Охарактеризованы структурные компоненты морального самосознания — ценности личности (свобода, достоинство, совесть, самодостаточность).

Ключевые слова: нравственное сознание, нравственное самосознание, младшие школьники, возрастные особенности учащихся 3-4-х классов, функции и личностные ценности нравственного самосознания.

V. A. Kyrychok

Theoretical Foundations of Education of Moral Self-Consciousness of Primary Schoolchildren (3-4th forms) in Extracurricular Activities

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine).

The article deals with the content of the notions «moral consciousness» and «moral self-consciousness» of personality. A review of academic literature on the problem under study is presented. Theoretical principles of education of moral self-consciousness of 3-4th forms pupils according to their age peculiarities are proved. The definition of the category «moral self-consciousness of personality» is proposed as «understanding oneself, moral values, qualities, potential, behavior, actions, motives and consequences, attitude to the surrounding reality and other people, activities, significance for oneself and society» (K. Chorna). The main functions such as formation of moral «Self» of the person; moral evaluation of the other; moral reflection; moral self-control and correction of behavior; moral self-improvement are emphasized. The structural components of moral self-consciousness — values of personality (freedom, dignity, conscience, self-sufficiency) are characterized.

Keywords: moral consciousness, moral self-consciousness, primary schoolchildren, age peculiarities of pupils of 3-4th forms, function and personal values of moral self-consciousness.

References

1. Bekh, I. D. (2012). Vykhovannia osobystosti: Skhodzhennia do dukhovnosti [Education of personality: Ascent to Spirituality]. Kyiv: Lybid.
2. Bekh, I. D. (2012). Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku [Personality in the sphere of spiritual development]. Kyiv: Akademydyav.
3. Bilozerska, S. I. (2004). Psykholohichni umovy rozvytku moralnoi svidomosti molodshoho shkoliara [Psychological conditions of the development of moral consciousness of a child] (Dissertation Abstract, Ivano-Frankivsk).
4. Kostiuk, H. S. (1989). Rozvytok i vykhovannia [Development and education]. In L. M. Prokoliienko (Ed.), Navchalno-vykhovnyi protses i psykhiichni rozvytok osobystosti (pp. 79-198). Kyiv: Radianska shkola.
5. Malakhov, V. A. (1996). Etyka: Kurs lektsii [Ethics: A Course of lectures]. Kyiv: Lybid.
6. Spirkin, A. G. (1972). Soznanie i samosoznanie [Consciousness and self-consciousness]. Moscow: Politizdat.